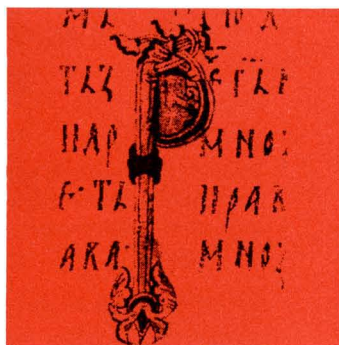

МСЦ

БЕОГРАД

7-10. IX. 2005.

**НАУЧНИ
СТАЊАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**РЕЧ – МОРФОЛОШКИ,
СИНТАКСИЧКИ, СЕМАНТИЧКИ
И ФОРМАЛНИ АСПЕКТИ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

35 / 1

БЕОГРАД, 2006.

Марга Бјелетић
Београд

ИЗ ЛЕКСИКЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (*ѝаѝрља̀к, ѝаѝрче, ѝамрака*)*

*У раду се, са ѝворбено-етимолошкој асѝекѝа, анализирају ѝри дијалектѝске лексе-
ме из југоисточне Србије (па̀прља̀к 'велика ѝруба баѝина', па̀рче 'комад сѝабљике која
вири из земље', па̀рака 'велика бриѝа'), које у свом сасѝаву садрже архаичан именски
префикс ѝа-.*

0. Лексика дијалеката представља ризницу која чува архаичне творбе-
не елементе садржане у реликтним облицима. Један од таквих елемената је
именски префикс *ѝа-*. Његову судбину у нашем језику најдетаљније је обра-
дио Бориш издвојивши три групе деривата у којима се тај префикс јавља: 1) де-
вербалне именице мотивисане глаголима са префиксом *ѝо-*, нпр. *ѝамрак*,
ѝаројак, *ѝаѝока*; 2) дијалекатске речи образоване од предлошких израза у
којима је предлог *ѝо-* замењен префиксом *ѝа-*, нпр. *ѝаѝећа̀к*, *ѝаѝужина*, *ѝаве-*
чера; 3) деноминалне изведенице наслеђене још из посл. периода, нпр. *ѝаноѝа*,
ѝароѝ, *ѝасѝорак*, као и неке новије, али у суштини такође врло старе дијале-
катске деноминале, нпр. *ѝалучак*, *ѝаѝерје* (в. Вогуѝ 1973: 73–74)¹.

0.1. Говори југоисточне Србије чувају овакве древне облике, уп. нпр.:
ѝаѝока f. 'слаба ракија која излази из казана на крају' Лужница (Манић),
Црна Река (Марковић 1986), *ѝабѝрци* m. pl. 'отпаци од кукуруза' Лесковац
(Митровић)², *ѝароѝ* m. 'рог; рог на вили' Тимок (Динић 1988).

У овом прилогу биће анализиране три дијалекатске лексеме из овог аре-
ала које до сада нису биле нотиране у етимолошкој литератури.

1. У Црној Реци забележена је именица *ѝѝѝрља̀к* m. 'велика груба ба-
тина': Исечи та па̀прља̀к, па дај овама на огањ, ништа ти не треба (Марковић
1986). У истом говору посведочен је и облик без префикса *ѝа-*: *ѝрља̀к* m.

* Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика
и израда *Етимолошкој речника срѝској језика*, који у целини финансира Министарство науке и
заштите животне средине Републике Србије.

¹ За синхрони преглед ових образовања у српском језику в. Радовић-Тешић 1999.

² Овамо вероватно спада и фонетски измењен облик *ѝѝбарка* f. 'кукурузовина', 'дрвенасти оста-
ци усева на њиви' Пирот (Златковић 1988).

2.2. Са фонетске тачке гледишта *йаѿрче* легитимно би се могао извести и из облика *йаѿрче* (> *саѿдуче*). Такав облик, додуше, није посведочен, али је стаблa суво преломљено дрво, на које се може човек *йаѿрча*¹¹, 'патрљак': Дажд је сипио кроз сухе патрљке *йаѿрче* пред куће Војновић (РМС), уп. и *йаѿркољица* f. *йаѿрче* се босом ногом на патр-кољицу од крчевина *йаѿрка* би се, слично горепоменутом *йаѿрче*, састојао од префикса *йа-* и основно *ѿрка*љ, тим пре што је *йаѿрча* т. 'клас' (Вук)¹², *ѿрка*љ, -*кља* 'клас кукуруза' (Вук) и *йаѿрча* т. 'клас' (Вук).

2.2.1. Од основно *ѿрка* постоје и друге семантички блиске изведенице, уп. нпр. *ѿрка* f. 'у врху граната притка по којој се дозе разилазе' Бока (Вук s. v. *розја*), 'колац што се забије у земљу, што се притиче уз неке биљке, нпр. уз винову лозу, грах, пасуљ, да се могу пењати, притка, тачка', 'колац на који се нешто обеси' Требиње, Сарајевско поље, Лика, Стон, Велика у Славонији (РЈА), 'дрво уз које се нешто пење или се пободу да нешто држи': Забо је тркљу у земљу за привезат младо дрво Дубровник (Бојанић/Тривунац 2002). Аутори РЈА повезују ову реч са кајк. *ѿрчек* (в. ниже), слн. *trkelj* 'део стабла, цепаница', рус. *поторчина* 'штап, палица, одломак дрвета' и *торчея* 'гранчица, мали пањ који штрчи', док је Скок сматра далмато-романским лексичким остатком (Skok III 484 s. v. *tórkul*, в. тамо и друге потврде).

2.3. И коначно, деминутив *йаѿрче* могао би бити образован од облика *йаѿрч*. Такав облик посведочен је на крајњем западу српско-хрватског језичког простора: *йаѿрч* т. (можда f.?) 'дрвце, што в и р и из земље, те се може чељаде или животиња набости, патрљ, кајк. *ѿрчек*', и то само у једном примеру с почетка XVI века: Лав ... јадовно скучећ, јер се бише набол, гори ногу стави и к њему [тј. Јеролиму] поточи; он руку постави, и патрч искочи (*Transit svetoga Jerolima v Seni*, 1508, РЈА), за творбу уп. *ѿрч* т. 'јарац' > *ѿрче*, -*ѿѿа* п. 'јаре' (РМС).

Али за разлику од живе дијалекатске потврде из Црне Реке, ова усамљена и застарела именица, којој се ни род не може поуздано утврдити, нашла се у видокругу етимолога. Она се обично наводи као паралела слн. *patič* т. 'парче дрвета' 'штап, палица, мотка' (тако Куркина 1992: 191). Ауторка оба облика своди на псл. дијал. **patъrčъ*, у којем издваја префикс **pa-*, додат на основу глагола **trčati* (l. c.).

2.4. У словеначком етимолошком речнику постоји посебна одредница *patič* т. 'млачуга, млатило'¹³, dem. *patiček*, презиме *Potrč* (Bezljaj III 15)¹⁴. И овде се слн. потврда доводи у везу са хрв. *йаѿрч*, и тумачи као *nomen agentis* (< *nomen actionis*) од претпостављеног глагола **po-trčiti* 'ударити'. Као твор-

¹¹ Аутори речника сматрају да је у питању иста реч као и *йаѿрч*, али им је нејасно -*ка*-.

¹² У загонци: Чупра сједи на т р к л њ у, те све нешто чепрљи, тешко томе до смрти ко се с њом упрти (змија) (s. v. *чуѿра*).

¹³ У питању је дугачка шиба, мотка или јак штап са привезаном дашчицом на једном крају, којом се млати жито, тј. ударањем по класу одвајају зрна од махуне (као примитиван вид вршидбе).

¹⁴ Запажамо да ова потврда (иако исте творбене структуре) има другачији акценат и специјализовано значење.

бена паралела наводи се дијал. именица *zátrč* 'запушач, чеп', образована од глагола *zatrčiti* 'запушити, зачепити, затиснути', у чијој основи лежи исти корен **tʁč-* (l. c.).

Запажамо да наведени облици реализују значења која су, на први поглед, међусобно удаљена: 'стабљика, дрвце (које вири уз земље)', 'млатило' < 'ударити', 'запушач' < 'затиснути'. Међутим, привидна семантичка разноликост лексема окупљених око псл. **tʁč-* превазилази се на дубљем, индоевропском плану.

2.5. Облици са значењем 'стрчати, вирити, издизати се изнад површине' (с.-х. *сирчайи*, *шијрчайи*, слн. *strčati*, рус. *торчџатъ*, укр. *сторчџати* итд.) свODE се на псл. **stʁčati*, -išъ < ие. **str-k-(ē)* 'отврднути' (Bezlaј III 325 s. v. *strčati*)¹⁵. То су истовремено и једини словенски облици које Pokorny 1023 ставља под ие. основу *(s)ter(ə)- 'бити тврд, јак, снажан, отврднути', проширену детерминативом -k-.

Међутим, на ту исту ие. основу дају се свести и неки други псл. облици: **stʁkati*, -ajo : **stʁčiti*, -čp (слн. *štrkati*, *štrkam* : *strčiti*, *střim* 'шибати, ударити, бити, тући', чеш. *strkat* : *strčit* 'гурати, дирати, боцкати, забадати', глуж. *storkač* : *storčić* 'тући'), **tʁkati*, -ajp 'тући' < 'обрађивати тврдим оруђем' (слн. *trkati*, *trkam*, хрв. *trkati*, рус. *торкаџатъ*, чеш. *trkat* 'тући, бости роговима')¹⁶ : **tʁčiti*¹⁷ (тако Bezlaј III 325 s. v. *strčiti*; детаљније в. Snoј 1987: 274–275).

Дакле, сва поменута значења, иако на синхроној равни удаљена, имају заједничко исходишно значење – 'бити тврд, отврднути'.

2.6. Овој групи лексема припада и именица *шијрк* 'рода' < псл. **stʁrkъ* 'id.'¹⁸, од које је образована (очито новија) изведеница са префиксом *ia-*: *iaшшијрклија* т. 'онај који личи на роду, који је дугоног' Пирот (Златковић 1988).

3. У Пироту је посведочена именица *јапрака* f. 'велика брига (обавеза, ризик)': Закасала сам у голему памраку, па не могу да излезнем – Улезал је човек у памраку голему, само да њој добро учини (Златковић 1989: 346).

У творбеном погледу, овој именици одговара буг. *пџпрака* 'полумрак' (БЕР 5: 35), пољ. заст. и дијал. *патрока* 'сумрак; магла; кокошије слепило', рус. дијал. *пџморочка* 'облачно време; ситна киша у виду магле, росуља', укр. дијал. *пџморочка* 'магла' < псл. **patorka* (Borys 1975: 14–15).

На српско-хрватском језичком простору забележен је само облик у мушком роду *јапрак* 'вечерњи сутон и јутарњи први здрак' (RJA, само један пример без убикације)¹⁹ < псл. **patorkъ* (Borys l. c.; Borys 1973: 73)²⁰, иако поред облика *прак* т. наш језик има и именицу у женском роду *прака* заст. 'прак,

¹⁵ Уп. и Фасмер IV 88 s. v. *торчџатъ*. О псл. глаголу **tʁčati* в. и Borys 1997: 262.

¹⁶ Уп. Snoј 784 s. v. *trkati*, *trkam*, који псл. облик изводи из ие. *(s)treH-k- 'отврднути' и сматра да је исходишно значење вероватно било 'ударати о нешто тврдо'. Уп. и Skok III 504 s. v. *trkati* 'tući', Фасмер IV 83 s. v. *торкаџатъ*.

¹⁷ Уп. Snoј 779 s. v. *trčiti*, *trčim*.

¹⁸ Уп. Фасмер III 758; в. и Skok III 417 s. v. *štrk*.

¹⁹ За хомоним *јапрак* 'црв, утрк, грчица' в. Skok II 596 s. v. *пџпџрава*.

²⁰ Уп. облик образован од исте основе, али са другим архаичним именским префиксом – **patorkъ* > с.-х. *сџпрак* (Borys 1975: 97).

тмина, помрчина', 'густа магла', 'помућеност, замагљеност (свести, вида)', 'одсуство присебности, владања собом' (РСА).

3.1. Упркос формалној идентичности са осталим словенским континуантима псл. **ramorka*, пиротски облик се од њих разликује у погледу значења. Међутим, он има потпуну семантичку паралелу у укр. *морóка* 'брига', одатле *морóчник* 'онај који задаје бригу', *морóкуватий*, *морóчливий* 'мучан, тегобан; брижан', *морóчити* 'задавати бриге' итд. (ЕСУМ 3: 516 s. v. *морóка*)²¹. У одредници се наводи и пољ. дијал. *торока* 'брига', али се сматра да је у питању позајмљеница из украјинског. Семантика наведених облика, преко значења 'омаглица, вртоглавица, ошамућеност', доводи се у везу са *мóрок* 'мрак, тама; несвест(ица)', а као илустрација семантичког помака наводи се израз *заморóка голови* 'брига' (l. c.), уп. и блр. израз *пáмаракі галавú водзяць* (ЭСБМ 8: 141 s. v. *пáмаракі*). Блр. облик *пáмаракі* има значење 'свест, присебност', а у истој одредници наводе се још и лексеме *пáморока*, *пáмóрок* 'губитак оријентације', *пáмрок* 'помрачење свести', рус. дијал. *пáморок* 'разум', 'привремени губитак свести', *пáморока*, *пáморка* 'id.' итд. (l. c.).

3.2. Украјинска именица *морóка* 'брига, мука, неприлика, потешкоћа', 'м р а ч н а с и л а', дијал. и 'немир, узрујаност; забринутост, брига; труд, старање; терет, мука': Морóка іого зна!, заједно са осталим словенским паралелама (али у нешто другачијим значењима), своди се на псл. **morka*, изведеницу с вокализмом -o- од глагола **mьrknoiti* (ЭССЯ 19: 230–231 s. v. **morka* I).

Ова укр. лексема као да баца додатно светло на именицу *мрака* f. потврђену само код неких дубровачких писаца XVI и XVII века (и то само у споју с придевима *хуг* и *зао*), која је у RJA окарактерисана као реч непознатог порекла и нејасног значења, уп. примере: Живина зач свака, у блюду ка стоји, у њој се зла мрака његује и гоји Ветранић, Ови бат оздравља од немоћи сваке, љубави избавља и сваке зле мраке Држић, Страном ћу ја сваком слидит вил моје, а ти пођ' злом мраком, од куда и дође Гундулић, Бјеже и уклањају се све зле биједи и мраке и зло свако Андријашевић (RJA s. v.). Ни Скок у свом речнику не помиње ову реч. Овамо као да семантички припада и дијалекатска именица *мрѝка* f. 'искварена особа': То ти је мрака, с таким људима не треба се дружити Брасина (грађа РСА)²².

4. Све три анализиране дијалекатске лексеме, образоване према псл. моделу '*ра-* + *попен* (+ suffix)', спадају у групу девербалних именица, мотивисаних глаголима који у свом саставу садрже префикс *йо-*. И док су за облике *йайрѝлак* и *йамрака* такви глаголи реално посведочени у с.-х. језику, уп. *йдйријейти*, *йдйрѝм* 'потиснути' ЦГ (Вук)²³ и *йомрѝчийи* 'учинити да буде

²¹ Не знамо да ли у украјинском постоји и облик са префиксом *йа-* у истом значењу. У ЕСУМ 3:516 s. v. *мóрок* наводе се облици *пáморока*, *пáмороть*, *пáморочити*, *пáморочка*, *пáморочливий*, *пáморочний*, али у другим значењима; в. и ЭСБМ 6: 235 s. v. *марока*.

²² Од ових потврда свакако треба разликовати хомоним *мрѝка* f. покр. 'новчић, ситна пара, парница', 'мрвица, трунка, делић нечега; уопште мала, скоро занемарљива количина нечега', 'мала, безначајна ствар, ситница', 'ситно, мало, слабуњаво младунче' (РСА), који ни сам, додуше, нема решење.

²³ Ово је, иначе, једина забележена потврда са префиксом *йо-*. Основни облик *-йријейти* јавља се само у комбинацији са префиксима, уп. *ојријейти*, *йријријейти*, *ујријейти*, *йогујријейти* (RJA s. v.).

што мрачно (у правом и у пренесеном смислу)' (RJA), дотле се за облик *јајрче* може само претпоставити његов глаголски пандан – **јајрчији*.

4.1. У хронолошком погледу, највећу старину има облик *јапрака*. Он представља псл. реликт у српском језику, о чему сведоче његови еквиваленти забележени у све три словенске језичке групације. Посебно је занимљива семантика овог облика, која га повезује са укр. континуантама псл. основе **mork-*.

4.2. Облик *јајрче* је знатно млађи. С обзиром на посведочене паралеле, он би се могао окарактерисати као јужнословенски дијалектизам. Занимљиво је да се очувао на крајњем истоку и крајњем западу српско-хрватског језичког континуума, образујући српско-хрватско-словеначку изоглосу.

4.3. Облик *јајрљак* је најмлађи. Он спада у оне ретке деривате који су, према датом моделу, настали у периоду самосталног развитка српског језика. У нашем језику је, наиме, била присутна изразита тенденција смањивања продуктивности именског префикса *ја-*, те се и разматрани творбени модел скоро сасвим изгубио (в. Вогуš 1973: 73–74).

Кључне речи: српски језик, дијалекат, лексика, творба, префикс, етимологија.

Литература

- БЕР:** *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Богдановић 1979:** Н. Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, СДЗБ XXV, 1–178.
- Бојанић/Тривунац 2002:** М. Бојанић, Р. Тривунац, *Рјечник дубровачког говора*, СДЗБ XLIX.
- Варбот 1973:** Ж. Ж. Варбот, *К реконструкцији и етимологији неких праславјанских глагољних основа и отглагољних имена. I*, *Етимологија* 1971, 3–19.
- Вук:** В. Стефановић–Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1898³.
- Динић 1988:** Ј. Динић, *Речник тимочког говора*, СДЗБ XXXIV, 7–335.
- ЕСУМ:** *Етимологичниј словник украинської мови*, Київ 1982–.
- ЭСБМ:** *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978–.
- ЭССЯ:** *Этмологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.
- Златановић:** М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- Златковић 1988:** Д. Златковић, *Пословице и поређења у пиротском говору*, СДЗБ XXXIV, 341–683.
- Златковић 1989:** Д. Златковић, *Фразеологија страха и наде у пиротском говору*, СДЗБ XXXV, 175–457.

- Златковић 2003:** Д. Златковић, *Гладно њрне*. Анегдотска и друга казивања из пиротског краја, Пирот (речник 279–306).
- Јовановић 2004:** В. Јовановић, Речник села Каменице код Ниша, *СДЗб LI*, 313–688.
- Куркина 1978:** Л. В. Куркина, Заметки по словенској етимологији, *Общеславянский лингвистический атлас 1976*, Москва, 278–293.
- Куркина 1992:** Л. В. Куркина, *Диалектна структура праславянског језика по даним јужнословенског лексика*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 38, Ljubljana.
- Манић:** Д. Манић Форски, *Лужнички речник*, Бабушница 1997.
- Марков 1960:** Б. Марков, Именице с наставцима *-че* и *-чић*, *Наш језик VIII*, н. с., Београд, 228–246.
- Марковић 1986:** М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *СДЗб XXXII*, 245–500.
- Марковић 1993:** М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, Књига II, *СДЗб XXXIX*, 149–398.
- Митровић:** Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.
- Радић 1987:** П. Радић, Творбено-семантичке изведенице са суфиксом *-че* на делу балканизираних јужнословенских говора, *Анали Филолошког факултета XVIII*, Београд, 227–236.
- Радовић-Тешић 1999:** М. Радовић-Тешић, Именичка образовања с префиксом *ја-* у српском језику, *Четири лингвистички скупи 'Бошковићеве дани'*, Подгорица, 117–121.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика 1–6*, изд. Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб 1967–1976.
- РСА:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959–.
- СДЗб:** *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- Стијовић 1990:** Р. Стијовић, Из лексике Васојевића, *СДЗб XXXVI*, 121–380.
- Фасмер:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV* (перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева), Москва 1986–19872.
- Bezljaj:** F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977–.
- Boryś 1973:** W. Boryś, Praslówiańskie prefiksy imienne *pa-*, *pra-*, *sq-*, *q-* w języku serbsko-chorwackim, *Rocznik Slawistyczny XXXIV/1*, Kraków, 69–81.
- Boryś 1975:** Boryś, W., *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Monografie Slawistyczne 32, Wrocław etc. 1975.
- Boryś 1997:** W. Boryś, Dziedzictwo praslówiańskie w leksyce kaszubskiej, *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, Warszawa, 261–269.
- Pokorny:** J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II*, Bern 1959–1969.
- RJA:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*, Zagreb 1880–1976.

- Skok:** P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- Slawski 1974:** F. Sławski, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego [u:] *Słownik prasłowiański 1*, Wrocław etc., 43–141.
- Snoj:** M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 2003.
- Snoj 1987:** M. Snoj, 'Strah in trepet' in 'groza in strah' – etimološka analiza praslovanskih leksemov **polъ* in **straxъ*, *Slavistična revija* 35/3, Ljubljana, 269–275.
- Vaillant I–IV:** A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, Lyon – Paris 1950–1974.

Marta Bjeletić

FROM THE LEXICON OF SOUTHEASTERN SERBIA
(PAPRLJAK, PATRČE, PAMRAKA)

Summary

The paper deals with three dialectal lexemes from southeastern Serbia formed after the Proto-Slavic model 'pa- + nomen (+ suffix)'. The three belong to the class of deverbal nouns, but differ greatly in age. The noun *pamraka* 'a grave worry' is actually a relic in Serbian with counterparts in Ukr continuants of the PSlav base **mork-*. The word *patrče* 'a piece of stalk that protrudes from the ground' is a likely south Slavic dialectism, attested both in the eastern and western peripheries of the Serbo-Croatian linguistic continuum, with a parallel in Slovenian. The noun *paprljak* 'a big, rough club' dates back to the period of individual development of the Serbian language.